

خوانش آیکونوگرافیک عناصر بصری حاکم بر نقوش سکه‌های دوره‌ی ایلخانی

فتانه محمودی^I، هامون مهدوی^{II}

شناسه‌ی دیجیتال (DOI): 10.22084/nbsh.2019.15402.1694

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۶

(از ص ۱۶۹ تا ۱۸۶)

چکیده

I. دانشیار گروه پژوهش و هنر، دانشکده‌ی هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده‌ی مسئول).
f.mahmoudi@umz.ac.ir
II. دانش‌آموخته‌ی کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر، دانشکده‌ی هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

بدون تردید پیدایش سکه یکی از مهم‌ترین دستاوردهای جامعه‌ی بشری است که تسهیل در مبادلات تجاری و اقتصادی را به همراه داشت. رواج سکه، معیار مبادلات و بازرگانی بین انسان‌ها و جوامع را شفاف‌تر نمود. هدف پژوهش حاضر این است که با مطالعه‌ی سکه‌های دوره‌ی ایلخانی، نقوش و عناصر بصری به‌کاررفته در تزئینات آن‌ها به‌منظور دستیابی به ارتباط با دین، زبان، خط و کاربردشان در تبادلات تجاری و فرهنگی مشخص شود. این پژوهش به‌لحاظ هدف «بنیادی- نظری» و به‌لحاظ روش از نوع «تحلیل محتوا» و براساس آراء «اروین پانوفسکی» به خوانشی آیکونوگرافیک از نقوش و عناصر بصری سکه‌های مغول ایلخانی می‌پردازد. شیوه‌ی جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها به‌صورت «کتابخانه‌ای-آرشیوی» است. پرسش پژوهش این است که، عناصر بصری حاکم بر نقوش تزئینی ضرب‌شده بر روی سکه‌های ایلخانی چه هستند؟ نتایج این پژوهش حاکی از آن است که سکه‌های به‌جامانده از ابتدای دوره‌ی ایلخانی، دارای نوشته‌هایی به خط اویغوری و زبان مغولی است؛ عباراتی چون «لاله‌الله» و «محمد رسول‌الله» به همراه القاب سلاطین مغول به خط فارسی نیز بر روی سکه‌ها مشاهده می‌شوند. بر تعدادی سکه‌های دوره‌ی ایلخانی، نام دوازده امام، به‌ویژه امام علی علیه السلام به چشم می‌خورد. پس از گرایش سلاطین مغول به مذهب تسنن، سکه‌ها نیز از این امر تأثیر پذیرفتند و نام ائمه و نام خلفای راشدین بر آن‌ها نقش بست. همانند دوره‌های پیشین اسلامی، نقوش جانوران و گیاهان به همراه کتیبه‌های قرآنی در تزئین سکه‌ها به‌کاررفته‌اند. در کل، نوشته‌هایی مرتبط با مذهب شیعی و تسنن، قاب‌های تزئینی هندسی متشکل از دایره و مربع، نقوش گیاهی و نقوش جانوری با کاربری تمغا، بیشترین نموده‌های بصری به‌کاررفته در سکه‌های دوره‌ی ایلخانی هستند.

کلیدواژگان: سکه‌های ایلخانی، آیکونوگرافی، مذهب ایلخانان، تمغا.

مقدمه

یکی از تحولات مهم تاریخ در عصر ایلخانان، اسلام‌گرایی مغولان و تبدیل شدن حکومت ایلخانی به یک حکومت مسلمان بود. این تحول، حاصل یک رشته فعل‌وانفعالات فکری، سیاسی و اجتماعی بود و گروه‌ها و شخصیت‌های مختلفی در عملی شدن آن نقش داشتند. اولین حاکمان مغول با این‌که دارای مذهب دیگری بودند، اما شعائر اسلامی در سکه‌های آنان وجود دارد. سکه‌های مغول قرن‌های قرون سیزده و چهارده هجری قمری در دنیای باستان، از لحاظ طراحی، گردش، شکل، مواد مورد استفاده، وزن و عناصر نوشتاری منحصر به فرد هستند. آثار مورد بحث در این پژوهش به تعدادی از سکه‌های دوره‌ی ایلخانان مربوط است. بررسی عناصر بصری سکه‌ها، مخاطب را در مسیر دگرگونی‌های سبک هنر ایران در این دوره با توجه به تأثیر اسلام در ذائقه‌ی حاکمان ایلخانی قرار می‌دهد. اهمیت پژوهش از این لحاظ است که هنر در یک ارتباط دو سویه با فرهنگ و مذهب، از آن تأثیر پذیرفته و بر آن اثر می‌گذارد.

اهداف و ضرورت پژوهش: هدف مقاله، تحلیل عناصر بصری نقوش سکه‌های دوره‌ی ایلخانی با رویکرد ایکونوگرافی است تا طی مراحل توصیف و تفسیر نقوش به ارتباطی منطقی بین عناصر به‌کار رفته در نقوش سکه‌های دوره‌ی ایلخانی با فرهنگ و مذهب دوره دست یابد.

پرسش و فرضیه‌ی پژوهش: این پژوهش در پی پاسخ به این مسئله که، عناصر بصری نقوش سکه‌های دوره‌ی ایلخانی چه ارتباطی با فرهنگ و مذهب دوره‌ی ایلخانی دارند؟ فرضیه‌ی پژوهش بیانگر این است که کاربرد عناصر انسانی بنابر تعالیم اسلامی همانند دوره‌های اسلامی پیشین کمتر شده و بیشتر به نقوش هندسی، جانوران و گیاهان به‌همراه کتیبه‌های قرآنی پرداخته شده است.

روش پژوهش: عرصه‌ی پژوهش حاضر، بررسی عناصر بصری در تصویرگری سکه‌های ایلخانی را دربر می‌گیرد. به‌منظور دستیابی به ساختار منسجم تاریخی برای دسته‌بندی و معرفی نقوش، و پاسخ دادن به پرسش مقاله، روش‌های گوناگونی را می‌توان به‌کار برد. در این پژوهش، روش ایکونوگرافی انتخاب شده است. با پژوهش در مورد سکه‌های دوره‌ی ایلخانی با رهیافتی شمایل‌نگارانه، پیوند میان درونمایه‌ی اثر و فرم را پدیدار می‌کند؛ بر این پایه، به سکه‌های دوره‌ی ایلخانی به‌عنوان «متن تصویری» نگریسته می‌شود.

پیشینه‌ی پژوهش

شرفی (۱۳۹۵) در مقاله‌ی «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی» بیان داشته که: مهم‌ترین رکن نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی، سکه‌های فلزی اعم از طلا، نقره و مس بوده که در دوره‌ای کوتاه، اسکناس نیز به یاری آن آمده است. نظام یادشده‌ی نظامی چندفلزی و نه تک‌فلزی بوده است. مقاله‌ی مذکور می‌کوشد با شناخت چگونگی وضعیت نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی و مهم‌ترین ویژگی‌های آن، کارآمدی و ناکارآمدی آن را برپایه‌ی

عوامل مؤثر در آن بشناسد. صالحی (۱۳۹۳) در رساله‌ی دکتری تحت عنوان: «تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی‌بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روش PIXE»، بیان داشته‌اند که بهترین دوره‌ی اقتصادی در سکه‌های مورد مطالعه مربوط به «غازان» است و شدیدترین افت اقتصادی در زمان «احمد تکودار» اتفاق افتاده است که براساس متون تاریخی درگیر جنگ با «ارغون» بوده است. ضعیف‌ترین شهر در بررسی‌ها استرآباد زمان ارغون بوده است که در پژوهش‌های دیگر در زمان غازان نیز وضعیتی مشابه داشته است. در دوره‌ی ایلخانان، به دلایل بیشتر سیاسی و فرهنگی، سکه‌ها به شکلی گسترده تحت تأثیر اشکال هندسی، مانند خطوط کرسی، ستاره شش گوش، کتیبه‌های محراب گون و کوفی مربعی قرار می‌گیرند. در بررسی داده‌های سیاسی و اجتماعی در سکه‌های مورد مطالعه، آغاز ظهور شعایر شیعی در سکه‌های ایلخانی به زمان «آباقا» برمی‌گردد و روی آوردن «الجایتو» به تسنن در سال‌های پایانی حکومت او به استناد سکه‌ها قطعی به نظر می‌آید. خسروی (۱۳۸۷) در پایان‌نامه‌ای تحت عنوان: «بررسی نقوش سکه‌های دوران ایلخانی موزه ملک تهران با کاربری در گرافیک معاصر»، بیان داشته که این پایان‌نامه بر این راستا است که تصاویر و نوشتارهای روی سکه‌های ایلخانان مغول و به صورت خاص سکه‌های موجود در گنجینه‌ی ملک تهران را از دیدگاه بصری مطالعه نماید، و اذعان داشته که نوشتار روی سکه دارای کارکرد تزئینی نیز هستند، آثار تأثیرات و شعایر دینی را می‌توان مشاهده نمود؛ اما پژوهش پیش‌رو به دنبال خوانش آیکونوگرافیک عناصر بصری حاکم بر سکه‌های ایلخانی است که تاکنون انجام نشده است. تانکی (۱۹۹۲) در کتاب خود تحت عنوان: «سکه‌های مغول و ایلخانی، به مطالعه‌ی سکه‌های موجود در مجموعه‌ی «یابی کردی» می‌پردازد. گزارش بررسی تعداد ۸۹۲ عدد سکه و مجموعه‌ای از مقالات در مورد تاریخ پول مغولان و ایلخانیان در این کتاب، در ترکیه به چاپ رسیده است. نیاما (۲۰۰۵) در کتابی تحت عنوان: «سکه‌های امپراطوری مغول و تمغاهای رؤسای قبیله به بررسی سکه‌های دوره‌ی ایلخانی و ذکر نتایج پژوهش‌های محققین روس در مورد سکه‌های مذکور پرداخته است؛ تلاش وی در جهت مطالعه‌ی تاریخی و فرهنگی مسکوکات ایلخانی بوده است. تعدادی از مقالات محققین مغولی در مورد سکه‌های ایلخانی نیز در این کتاب مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

مبانی نظری (آیکونوگرافی)

در دستگاه تفکر آیکونوگرافی با معانی «ابتدایی یا طبیعی^۱، ثانوی یا قراردادی^۲، و ذاتی یا محتوایی^۳» مشخص می‌شود. در حقیقت، شناسایی و تبیین هر یک از این سه سطح، معنایی از ارکان اساسی و هدف آیکونوگرافی محسوب می‌شود (عبدی، ۱۳۹۱: ۳۶). روش پانوفسکی به شکل وسیعی در میانه‌ی قرن بیستم میلادی تأثیر گذار بود، و او هنوز هم شخصیت محوری این رشته محسوب می‌شود (کشمیرشکن، ۱۳۹۶: ۴۲). محققانی که طی سی و پنج یا چهل سال اخیر آموزش دیده‌اند با پیگیری مفاهیم همیشه مبهم آثار هنری، خود را مدیون آثار اخیر پانوفسکی می‌دانند

(پانوفسکی، ۱۳۹۶: ۱۱۷). «آیکونولوژی» روشی در مطالعات تاریخ هنر است که به مضمون یا معنای آثار هنری در تقابل با فرم آن می‌پردازد؛ در نتیجه لازم است که به تعریف تمایز میان مضمون یا معنا از یک سو و فرم از سوی دیگر بپردازیم» (همان: ۳۵). پژوهش در دو مرحله تحلیل را انجام می‌دهد: ۱- توصیف پیش‌آیکونوگرافی که در حقیقت یک شبه‌آنالیز فرمی است و موضوع اولیه یا طبیعی را دربر دارد و از طریق مطالعه‌ی نقش‌مایه و فرم‌های نابی که حامل معانی اولیه و طبیعی هستند، موضوعات واقعی و بیانی را از یکدیگر شناسایی می‌کند» (عبدی، ۱۳۹۱: ۳۲-۳۳). ۲- «تحلیل آیکونوگرافی به معنای دقیق کلمه که موضوع ثانوی یا قراردادی را دربر دارد، شناسایی و تبیین قواعد و آیین‌های قراردادی حاکم بر تصویر و مضامین آن‌ها از طریق آشنایی با متن ادبی و مطالعه‌ی اسناد مکتوب از اهداف اصلی این تحلیل است» (همان: ۳۳). به بیانی دیگر، آیکونوگرافی به بررسی مناسبات میان ظاهر بصری یک آیکون و آن‌چه از خارج متن بصری به صورت قراردادی به آن منسوب می‌گردد، می‌پردازد (اعتمادی، ۱۳۹۶: ۵۲-۵۳). در تحقیق پیش‌رو فقط دو مرحله‌ی اول این روش، جهت تحلیل نقوش سکه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند.

نمودار ۱. مراحل سه‌گانه‌ی نقد آیکونولوژی (نگارندگان، ۱۳۹۸). ◀

سکه‌های ایلخانی

سکه‌های دوره‌ی مغول از جنس طلا، نقره و مس بوده و در وزن‌های مختلف ضرب شده‌اند. برخی از این سکه‌ها از نظر هنری، شاهکار زمان خود به حساب می‌آمده‌اند؛ از جمله سکه‌های طلای غازان و اولجایتو که در وزن‌های بالا تا حدود ۴۰ گرم ضرب شده‌اند و یا سکه‌ای که در زمان «ابوسعید» به صورت محراب ضرب شده است. بیشتر سکه‌های مغولی از جنس نقره هستند، روی برخی از این سکه‌ها تصاویر مختلفی از حیوانات از جمله: طاووس، شیر، گربه، عقاب و گاو، تصویر صلیب و نوشته‌ی «بسم‌ابن‌روح‌القدس» به تصویر کشیده شده است. بیشتر این سکه‌ها در نواحی شرقی، به خصوص شهر طوس ضرب شده‌اند. بخش اعظم تزئینات روی سکه‌ها نوشته‌هایی است که شامل دعایا و القابی است با خط کوفی بر روی سکه‌ها نقش بسته است. شکل کلی تمامی سکه‌های این دوره به صورت دایره‌شکل یا بیضوی است، در برخی موارد سکه‌ها دارای بخشی به شکل حلقه نیز هستند که به بخش

مدور اضافه شده است (صفارتلوری، ۱۳۸۰: ۹۵). به نقل از خسروی (۱۳۸۷: ۴۴-۴۵): ایران اسلامی و برتری چشمگیر آن در مقایسه با فرهنگ بدوی قوم بیابانگرد مغول، ناچار بودند ظاهراً از شعایر و آداب و عقاید اسلامی تبعیت نمایند. در سکه‌های اولین ایلخان مغول، یعنی «هولاکوخان»، نوهی «چنگیز» عبارت «قل اللهم مالک الملك توتی الملك من تشاء وتنزع الملك ممن تشاء وتعز من تشاء... بگو پروردگارا، پادشاهی از آن تو است، به هر که بخواهی می‌دهی و از هر که بخواهی می‌گیری و هر که را بخواهی عزیز می‌کنی...» نوشته شده است. در این زمان از فرهنگ مغول و نوشته‌هایی به خط ایغوری اثری نیست. سکه‌ها به تدریج تحت تأثیر فرهنگ مغول قرار گرفته است و یا این که تعدادی از شاهان این دوره ظاهراً به اسلام مشرف شده و نام اسلامی برای خود انتخاب نموده بودند؛ ولی نام و القاب خود را با کلمات ایغوری نوشته‌اند. در بعضی از سکه‌ها فقط نام سلطان با حروف فارسی نوشته شده، آن هم برای شناخته شدن پادشاه جدید از فرمانروای قبلی. سلاطین این دوره عبارتند از: «آباقا»، «احمد تگودار»، «ارغون»، «گیخاتو»، «بایدو» و «غازان محمود». نام و القاب سلطان اغلب با کلمات و حروف فارسی نوشته شده است. نماینده‌ی سلطان یا حاکم هر شهر به سلیقه‌ی خود تغییراتی در متن سکه‌های ایلخانی داده و به نقر شهادتین و «علی ولی الله» و نام دوازده امام بر سکه‌ها مبادرت نمود، فقط شهادتین و اسم خلفای راشدین است؛ این گروه عبارتند از: «محمد خدابنده»، «ابوسعید»، «ارپاگون»، «موسی»، «طغاتی‌مور» و بقیه‌ی ایلخانان تحت حمایت سایر حکومت‌ها (سرفراز، ۱۳۷۹: ۱۲۰-۱۲۱).

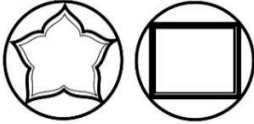
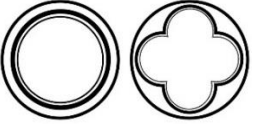
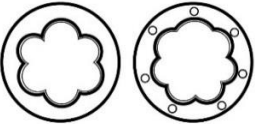
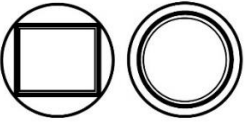
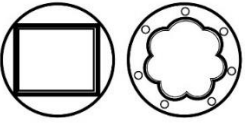
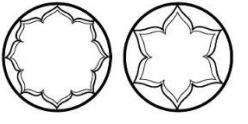
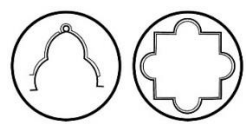
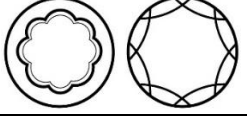
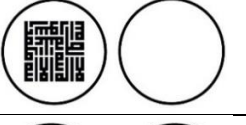
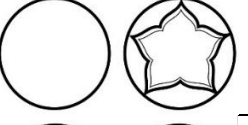

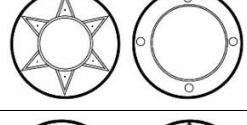
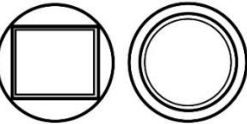
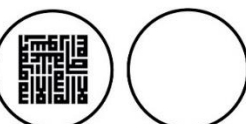
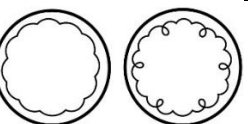
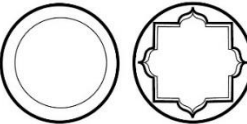
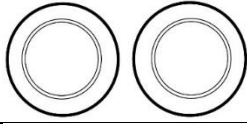
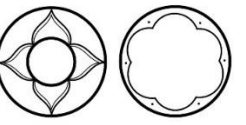
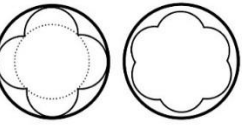
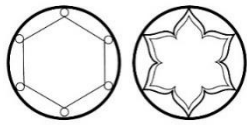
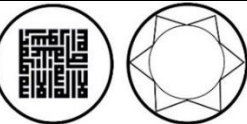
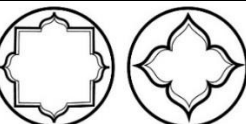
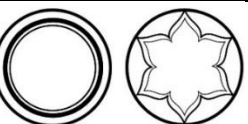
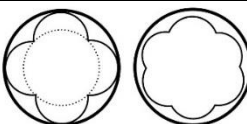
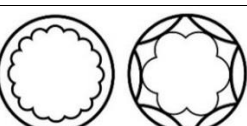
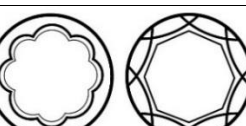
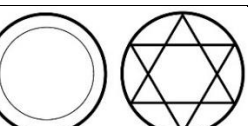
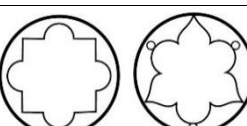
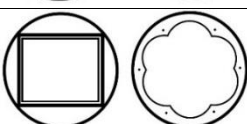
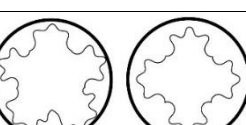
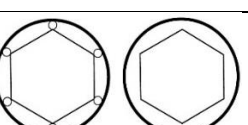
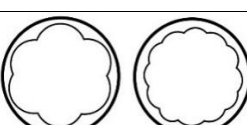
عناصر بصری سکه‌های دوره‌ی ایلخانی کاربرد اشکال هندسی

در سکه‌های اولیه‌ی اسلامی استفاده از نقش‌های هندسی محدود به دایره و یا دایره‌های متحدالمركز بوده است و تنها در مواردی اندک، مانند بعضی از سکه‌های آل بویه به بعد تقسیم‌بندی‌های هندسی در سکه‌ها اعمال می‌شود. این استفاده از نقوش هندسی اندک اندک و به صورت محدود افزایش می‌یابد و اشکالی را متناسب با فضای دایره‌ای و کوچک سکه‌ها پدید می‌آورند. در دوره‌ی ایلخانان با سرنگونی خلیفه، اصلاحات بنیادی متعددی در سکه‌های مناطق تحت حکومت آنان رخ می‌دهد که شامل مواردی چون خط و زبان و نیز تصاویر مورد استفاده آنان در سکه‌ها می‌گردد (صالحی، ۱۳۹۳: ۵۰). در تعدادی از سکه‌های ارغون که در شهرهایی مانند تبریز و اصفهان ضرب شده‌اند، عبارت‌های «لا اله الا الله محمد رسول الله» و نام ضرابخانه در چهارچوبی مستطیلی و روی خطوط کرسی قرار گرفته‌اند که با شکل دایره‌ای سکه تناسبی ندارند (همان: ۵۱).

خط و نوشتار بر روی سکه‌های دوره‌ی ایلخانی

دوره‌ی حاکمیت ایلخانان در ایران دارای فراز و نشیب‌های زیادی از زوایا و ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی و مذهبی است. تسلط آن‌ها بر ایران با توجه به بیگانه

جدول ۱. نقوش هندسی به‌کار رفته بر روی سکه‌های ایلخانی (Tuncay & Sennur, 1992).

				اولجا تپو
				ابو سعید
				اربا خان
				موسی خان
				محمد
				
				ساتی بک
				طغای تیمور
				
				
				جهان تیمور

				سلیمان
				انوشیروان
				غازان الثانی

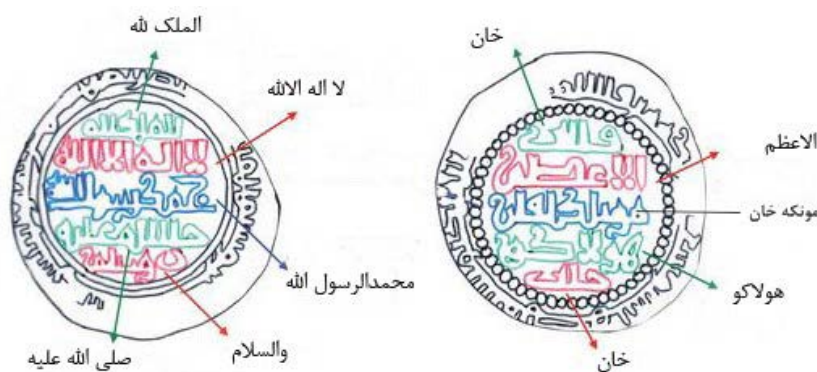
بودن و اعتقادات مذهبی، کاملاً متفاوت مانند پیروی از عقیده‌ی شمنی تا جایی که برخی مورخان آن‌ها را بی‌دین و حتی مورخان روسی از دین آن‌ها اظهار بی‌اطلاعی می‌نمایند؛ با این حال آن‌ها به خدای یگانه ایمان داشتند (اشپولر، ۱۳۸۴: ۱۷۴). اما اعتقادات مذهبی آن‌ها قابل مقایسه با اسلام نبود و بسیاری از مراسم آن‌ها بر خرافه، سحر و جادو استوار بود؛ با این وجود حکومت بر جامعه‌ای که هیچ‌سختی بین قوم غالب و مغلوب وجود نداشت تا حدودی مشکل به نظر می‌رسید. در راستای همین موضوع، آن‌ها در ابتدای زمامداری خود در صدد استفاده از دیوان سالاران ایرانی و حفظ شعائر مذهبی موجود برآمدند (بیانی، ۱۳۷۱: ۲۵۰).

هلاکو (۶۶۳-۶۵۴ ه.ق. / ۱۲۶۵-۱۲۵۶ م.): «هلاکو» به‌عنوان بنیانگذار سلسله‌ی ایلخانی با زیرکی خاص و به کمک علمای مذهبی بستر لازم را برای تکریم اعتقادات مذهبی و اهتمام در شعائر مذهبی به وجود آورد. شیوه‌ی نگارش و نقر کلمات بر روی سکه‌ها به خط کوفی بود. یکی از مهم‌ترین دگرگونی‌های ایجاد شده بر روی سکه‌های هلاکوخان، حذف نام «خلیفه‌ی عباسی» بود که پس از آن‌که مدت‌ها به‌عنوان نوشته‌ای ثابت در سکه‌ها شاهان اسلامی بود حذف شد. آن‌چه که بر روی سکه‌های دوره‌ی ایلخان مذکور نوشته شده است، می‌توان نظام

حکومتی وی را نمونه‌ی بارز تسامح و تساهل مذهبی دانست؛ چراکه در این ساختار، سه گرایش مذهبی، یعنی «بودایی» (هلاکو)، «مسیحی» (همسر هلاکو) و جامعه‌ی ایلخانی که اغلب مردم مسلمان (شیعه و اهل تسنن) بودند، وجود داشت (امریی، ۱۳۹۰: ۳۹).

• آیه‌ی ۲۶ سوره‌ی آل عمران: «قل اللهم مالک الملك توتی الملك من تشاء وتنزع الملك ممن تشاء وتعز من تشاء وتذل من تشاء بيدك الخير انك على كل شئ قدير» را بر روی سکه‌ها نقر کرد که نوعی مشروعیت دینی آن هم با الهام از آیات قرآنی بود.

• بر روی تعدادی از سکه‌های هلاکو، آیه‌ی ۳۳ سوره‌ی توبه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی دین کله ولو کره المشرکون» نوشته شده است؛ روی برخی از سکه‌ها جمله‌ی شهادتین استفاده شده است.

تصویر ۱. رو و پشت سکه‌ی هلاکو خان به همراه طرح شماتیک آن (<http://ilkhans.altaycoins.com>).

آبا قاخان (۸۸۳-۶۸۱ ه.ق. / ۱۲۸۴-۱۲۸۲ م.): در زمان وی، پایتخت از مراغه به تبریز منتقل گردید. در دوره‌ی همین ایلخان، کشیشان مبلغ کاتولیک در شهرهای ایران پیدا شدند؛ وی بودایی بود و پس از شکست ایلخانان در نبرد با سلطان مصر دستور قتل عام مسلمین آن سرزمین را صادر کرد (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۱۷۶). محور اصلی شعائر روی سکه‌های دوره‌ی ابا قاآن خان جمله‌ی شهادتین است. با توجه به بودایی مذهب بودن وی، اما گرایش مذهبی و شواهدی دال بر ترویج مذهب بودایی بر روی سکه‌های وی مشاهده نمی‌شود. اما «شعائر تثلیث» به‌عنوان اولین ایلخان بر روی سکه‌های وی وجود دارد (سرفرازی، ۱۳۸۹: ۲۱۶). به نقل از صالحی (۱۳۹۳) اتفاق مهمی که در زمان حکومت آبا قاخان افتاده، آن است که روی برخی از سکه‌های ایشان علامت شیر و خورشید به‌کار رفته است. این علامت روی سکه‌های حاکمان بعدی ایلخانی که به دین اسلام گرایش پیدا کرده بودند؛ هم‌چون غازان، اولجایتو و ابوسعید، ملاحظه می‌گردد که برگرفته شده از نقوش به‌کار رفته مشابه در سکه‌های دوره‌ی سلجوقیان روم است (اشپولر، ۱۳۶۸: ۲۹۳).

• در زمان این ایلخان برای اولین بار لفظ «بسم الله الرحمن الرحیم» بر روی سکه‌ها نوشته شد؛ البته در دوره‌های پیش از ایلخانان مسبوق به سابقه بوده است.

• تمایلات و گرایش‌های مذهبی مسیحیت، با وجود آن‌که وی بودایی مذهب بود

به دلیل نفوذ مسیحیت در دوره‌ی حاکمیت او نقش و شعار تثلیث بر روی سکه‌ها نمایان است؛ به طوری که تعدادی از سکه‌های ضرب شده با عبارت «بسم الاب والابن و روح القدس الاف قایل» و علامت صلیب وجود دارد. شاید برای اولین بار این چنین در دوره‌ی اسلامی به تبلیغ و اشاعه‌ی مسیحیت توسط نهاد حکومتی پرداخته شد.

• مانند دوره‌ی هلاکو بر روی برخی سکه‌ها آیه‌ی ۳۵ سوره‌ی آل عمران نوشته شده است؛ و نیز از واژه‌های که جنبه‌ی معنوی دارند، استفاده شده است. «بسم الله الملك الله، العظم، الحمد لله» بر روی سکه وی از لفظ پادشاه استفاده شده است (امرابی، ۱۳۹۰: ۴۳).

تکودار (سلطان احمد)، (۶۸۰-۶۶۳ ه.ق. / ۱۲۸۲ م.): دوره‌ی حکومت «تکودار» مقطع مهمی در تاریخ ایلخانان محسوب می‌شود؛ تأثیرات اسلام آوردن وی را بر روی مسکوکات ضرب شده در قالب لفظ «سلطان احمد» می‌توان مشاهده نمود که گرایش سیاسی و مذهبی، یعنی تغییر مذهب و اسلام آوردن او را نشان می‌دهد. • بر روی سکه‌های احمد تکودار، سوره‌ی آل عمران آیه‌ی ۲۵ نقر گردیده است که شاید در اثر تغییر مذهب و مشروعیت دادن به حکومت وی از این آیه‌ی شریفه استفاده شده باشد (ترابی طباطبایی، ۱۳۴۷: ۸۰).

ارغون خان (۶۹۰-۶۸۳ ه.ق. / ۱۲۹۱-۱۲۸۴ م.): پس از قتل احمد تکودار، «ارغون» قدرت حاکمیت دولت ایلخانی را با غلبه بر احمد به دست آورد؛ وی به سرعت اوضاع سیاسی را در دست گرفت و طرفداران احمد را به سوی خود جلب نمود. در دوره‌ی وی نظم و آرامش در سراسر قلمرو ایلخانی حکم فرما گردید (اشپولر، ۱۳۷۴: ۸۷). ارغون، بودایی مؤمنی بود که نسبت به سایر مسیحیان نیز نظر مساعد داشت و لذا ضد اسلامی‌تر از سایر ایلخانان بود (مورگان، ۱۳۷۳: ۹۴). ارغون، مسیحیان و یهودیان را در بسیاری از مناصب و مشاغل منصوب نمود (گروسه، ۱۳۵۳: ۶۰۸). در تصویر ۲، ذکر بنام پدر، پسر، روح القدس و نقش صلیب به روشنی بیانگر این مطلب است. در تعدادی از سکه‌های ارغون که در شهرهایی مانند تبریز و اصفهان ضرب شده‌اند، عبارت‌های «لا اله الا الله محمد رسول الله» و نام ضراب‌خانه در چهارچوبی مستطیلی و روی خطوط کرسی قرار گرفته‌اند که با شکل دایره‌ای سکه تناسبی ندارند (صالحی، ۱۳۹۳: ۵۱). علامت ستاره در طراحی سکه‌های زمان ارغون ضرب دامغان استفاده شده و این زمانی است که یهودیان به واسطه‌ی سعدالدوله وزیر، قدرت را در برابر ارغون در دست دارند؛ گمان دیگر در مورد استفاده از طرح شش گوش و نیز طرح دو مربع متداخل که در تصویر ۶، مشاهده می‌کنید، می‌تواند نشانه‌ای نجومی باشد (همان: ۵۵).

گیختوخان (۶۹۴-۶۹۰ ه.ق. / ۱۲۹۵-۱۲۹۱ م.): نوشته‌های روی سکه‌های دوره‌ی ایلخانی گیختاو، دارای گرایش خاص مذهبی هستند؛ وی از نوشته‌های روی سکه‌های شاهان اسلامی که می‌توان آن‌ها را به عنوان پایه و اساس شعائر مذهبی دانست، استفاده نمود (ترابی، ۱۳۴۷: ۱۸۰). در دوره‌ی وی از شعائر تثلیث مسیحی استفاده گردید. تنوع شعائر بر روی سکه‌های دوره‌ی ایلخانی این فرضیات را تقویت

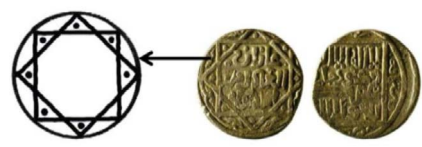

▲ تصویر ۲. سکه با طرح صلیب (Nyamaa, 2005: 208).

تصویر ۳. رو و پشت سکه به همراه طرح شماتیک آن (http://ilkhans.altaycoins.com).

می‌کند که «اعتقادات مذهبی برای مغولان اهمیت زیادی نداشته است» (مورگان، ۱۳۷۳: ۹۳). «جمال ترابی طباطبایی» (سکه‌شناس) نیز تنوع سکه‌ها را معلول عدم توجه ایلخانان به دین و مذهب محلی می‌داند (ترابی، ۱۳۴۷: ۱۸۰)؛ بدیهی‌ست که تسامح و تساهل مذهبی ایلخانان در مراحل آغازین حکومت ایلخانی که از اعتقادات و جهان بینی محکمی برخوردار نبودند، معنا پیدا می‌کرد. آن‌ها به محض اسلام آوردن رویه‌ی خود را تغییر دادند، به طوری که غازان، بودائی‌ان و سایر ادیان را تحت تعقیب قرار داد (بویل، ۱۳۸۵: ۵۱۵) و سلطان احمد تکودار نیز معابد بودائی‌ان را خراب کرد (اشپولر، ۱۳۸۴: ۱۹۰).

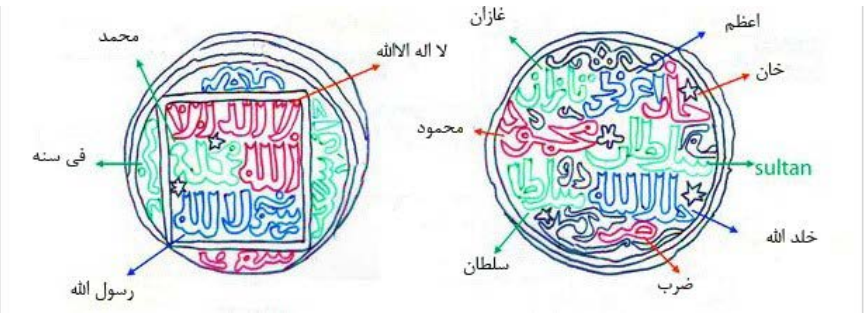

▲ تصویر ۴. سکه با طرح ستاره (صالحی، ۱۳۹۳: ۵۶).

بایدوخان (۶۹۴ هـ.ق. / ۱۲۹۵ م.): بر روی سکه‌های «بایدو» سیاست و گرایش مذهبی خاصی مشاهده نمی‌شود و شیوه‌ی ضرب سکه‌ها ادامه‌ی روند ضرب سکه‌های گیخاتو می‌باشد (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۱۷۷).

غازان خان (۷۰۳-۶۹۴ قمری / ۱۳۰۴-۱۲۹۵ م.): «غازان» اسلام را پذیرفت و اسلام دین رسمی امپراتوری اعلام شد و نام «محمود» را انتخاب نمود که بر روی مسکوکات وی نوشته شده است. واژه‌ی «خلد» در قرآن در سوره‌ی نساء (آیه‌ی ۱۴) و سوره‌ی جن (آیه‌ی ۲۳) آمده است؛ لذا کلماتی هم چون «شجره الخلد» و «جنة الخلد» که در قرآن آمده، بیانگر مفهوم ابدی است. «خلد الله ملکه» اشاره به حکومت و پادشاهی ابدی است. بر روی سکه‌های غازان دو کلمه‌ی «تاگربین، گوجوندور» یعنی: «القوت الله» آمده است (ترابی، ۱۳۴۷: ۱۸۵۷)؛ کلماتی چون: «شاهنشاه»، «خان»، «شاه جهان»، «پادشاه» و «الامام الاعظم» می‌تواند دلایلی در تعلق خاطر و دل بستگی غازان به ایران و مذهب جدید وی داشته باشد.

- بر روی برخی از سکه‌های وی «لا اله الا الله محمدرسول الله علی ولی الله» نوشته شده است و گرایش شیعی وی کاملاً مشخص است.
- برای اولین بار لفظ «خلد الله ملکه» بر روی سکه‌های غازان محمود ظاهر می‌شود.

تصویر ۵. رو و پشت سکه به همراه طرح شماتیک آن (http://ilkhans.altaycoins.com).

اولجایتو (خدابنده) ۷۰۳ ه.ق. / ۱۳۰۴ م.: ویژگی‌های سکه‌های دوره‌ی اولجایتو عبارتند از:

- در تعدادی از سکه‌های «محمد خدابنده (اولجایتو)» کلمه‌ی «حجه» آمده است.
- نوشتار سکه‌های دارای سبک شیعی به این صورت است: «ضرب فی دوله المولی السلطان الاعظم مالک رقاب الأمم غیاث الدنیا و الدین اولجایتو سلطان محمد خلدالله ملکه»؛ ترجمه: «ضرب شد در زمان پادشاهی سلطان اعظم، گرداننده ملت‌ها، پادشاه بزرگ فریادرس دنیا و دین، اولجایتو سلطان محمد خداوند پادشاهی وی را جاودان گرداند».

- نوشتارهایی هم چون: «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و اسامی ائمه‌ی اطهار علیهم السلام به طور مفصل بر روی تعدادی از سکه‌های وی «محمد خدابنده» نقر گردیده است.

- بر روی سکه‌های محمد خدابنده قسمتی از آیه‌ی ۴ سوره‌ی روم نقر شده است: «لامرو من قبل و من بعده»؛ انعکاس آیه‌ی مذکور احتمالاً مربوط به تغییر مذهب اولجایتو و تغییرات مذهبی حادث شده در زمان وی باشد. هم‌چنین از آیه‌ی ۵۴ سوره‌ی نور و آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی حجرات بر روی تعدادی از سکه‌ها استفاده شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۸۶).

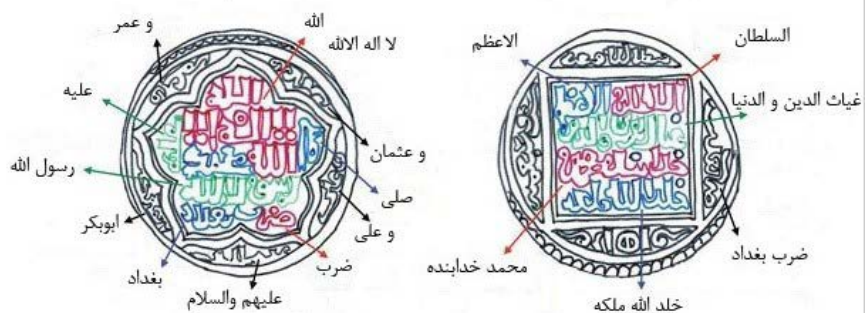
- برای اولین بار از کلمه‌ی «دولت» بر روی سکه‌های محمد خدابنده استفاده شده است.

- بر روی سکه‌هایی از محمد خدابنده، جمله‌ی «الحمد لله رب العالمین» وجود دارد و دارای سبک اهل تسنن است که ممکن است به دلیل مراسم خاصی ضرب شده باشد.

- هم‌چنین از کلماتی چون: «غیاث الدنیا و الدین» استفاده شده است.

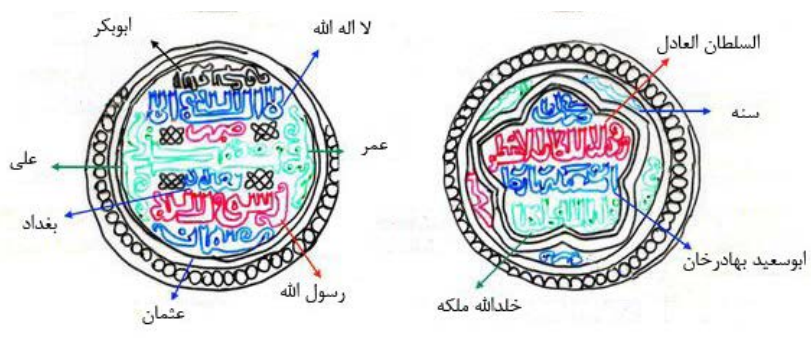

► تصویر ۶. رو و پشت سکه به همراه طرح شماتیک آن (<http://ilkhans.altaycoins.com>).

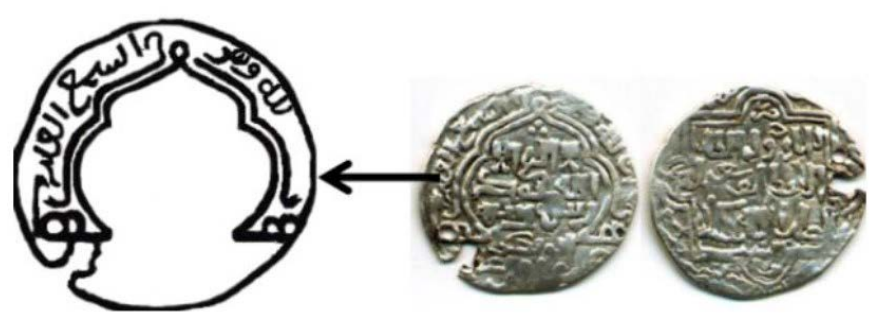

ابوسعید (۷۳۶-۷۱۶ ه.ق. / ۱۳۳۵-۱۳۱۶ م.): در این دوره، جایگاه مذهب تشیع تنزل یافت؛ این تغییر و نگرش بر روی سکه‌های «ابوسعید ایلخانی» نمایان است. تاکنون سکه‌هایی با شعائر شیعی مربوط به دوره‌ی ابوسعید ایلخانی مشاهده نشده است. به نظر می‌رسد اختلافات مذهبی به دلیل از بین رفتن حاکمیت تشیع و گسترش روزافزون مذهب اهل سنت بوده باشد و عدم تکرار شعائر شیعی بر روی سکه‌های ابوسعید واکنشی در مقابل جریان شیعی دوره‌ی اولجایتو بوده است.

استفاده‌ی وسیع از نقش مایه‌ی محراب در سکه‌های ابوسعید بهادرخان به شکل عبارتی قرآنی است که به صورت محراب طراحی شده است؛ در این طرح پیام «فسیکفیکهم الله وهو السميع العليم» به معنی «خداوند برای تو (در برابر دشمنان) کفایت خواهد کرد، که او شنوای داناست» به کار گرفته شده است (صالحی، ۱۳۹۳: ۶۱).

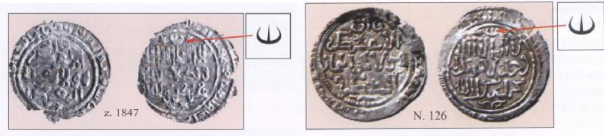

تصویر ۷. رو و پشت سکه به همراه طرح شماتیک آن (<http://ilkhans.altaycoins.com>)

تصویر ۸. سکه با نقش محراب (صالحی، ۱۳۹۳: ۶۱)

- احتمالاً استفاده از نوشتاری چون: «فسیکفیکهم الله وهو السميع العليم»، «ارسله بالهدی و دین الحق»، «تبارک الذی بیده الملك وهو علی کل شیء قدير» متأثر از همین اختلافات مذهبی بوده است.
 - در تأیید موارد مذکور این که در مسجد جامع ورامین که در سال ۷۲۲ ه.ق. به دستور سلطان ابوسعید بهادر ایلخانی ساخته شده، شعار مذهبی شیعی وجود دارد؛ در کتیبه‌ی غربی اتمام مسجد که با مضمون: «ایام الدوله سلطان المعظم مالک الرقاب الأمم مولی ملوک العرب و العجم السلطان سعید بهادر خلدالله ملکه» نوشته شده و هم‌چنین در کتیبه‌ی شرقی عبارت: «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و نیز کلماتی چون: «علی» و «محمد» برگنبد شمالی نوشته شده است.
 - بنابراین مشخص می‌شود که در دوره‌ی ابوسعید نیز از شعائر شیعی استفاده شده و احتمال می‌رود به دلیل رفع اختلافات مذهبی و قومی از عبارات شیعی و یا عرب و عجم بر روی سکه‌ها استفاده نشده باشد.
 - هم‌چنین واژه‌هایی دیگری چون: «نعم الله النصر السلطان العالم العادل، الحمد لله، عز الدنیا والدین» و... وجود دارد که گرایش سیاسی خاصی را نشان نمی‌دهد (امرای، ۱۳۹۰: ۶۱).
- در جدول ۲، انواع نوشتارها بر روی سکه‌های ایلخانی آورده شده است.

جدول ۳. انواع تمغا بر روی سکه‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۸).

نمونه سکه‌ها با نقش تمغا	نمونه سکه‌ها نام حاکم
 <p>(Nyamaa, 2005: 96)</p>	هلاکوخان
 <p>(Nyamaa, 2005: 211)</p>	
 <p>(Nyamaa, 2005: 213)</p>	ابوسعیدخان
 <p>(Nyamaa, 2005: 214)</p>	ابا قآن
 <p>(Nyamaa, 2005: 214)</p>	
 <p>(Nyamaa, 2005: 221)</p>	ارغون
 <p>(Nyamaa, 2005: 225)</p>	غازان
 <p>(Nyamaa, 2005: 234)</p>	ابوسعید

► جدول ۴. انواع نقوش جانوری بر روی سکه‌ها
 (نگارندگان، ۱۳۹۸).

نقوش جانوری بر روی سکه‌ها	نمونه سکه‌ها حاکمان
 <p>اباقان نقش پرنده (Nyamaa, 2005: 213)</p>	اباقان
 <p>ارغون خان نقش شیر (Nyamaa, 2005: 217)</p>	ارغون
 <p>ارغون خان نقش پرنده و خورشید (Nyamaa, 2005: 217)</p>	ارغون
 <p>گیخاتو خان نقش پرنده (Nyamaa, 2005: 222)</p>	گیخاتو
 <p>گیخاتو خان شیر (Nyamaa, 2005: 222)</p>	گیخاتو
 <p>ابوسعید شیر خورشید (Nyamaa, 2005: 237)</p>	ابوسعید
 <p>ابوسعید غزال (Nyamaa, 2005: 237)</p>	
 <p>ابوسعید شیر خورشید (Nyamaa, 2005: 237)</p>	

به همین ترتیب، توسط پسران آنان به ارث می‌رسید؛ همان‌طور که امپراتوری مغول شروع به سازماندهی کرد، تمغاها تبدیل به نام تجاری دام و مهر و موم دولت شدند و نه تنها به عنوان علامتی جهت نشان دادن و تأیید خان بودند، بلکه پس از آن در سکه‌ها نیز ظاهر شدند (Nyamaa, 2005: 96).

نتیجه‌گیری

اهمیت سکه‌های ایلخانی، در شناخت رخدادها و وقایع اجتماعی این دوره، قابل توجه است؛ انعکاس و تأثیرگذاری این رویدادها، بر نقش‌مایه‌ها، نوشته‌ها و هم‌چنین کیفیت ضرب سکه‌ها، قابل رؤیت و بررسی است. این نقوش از یک‌سو، دارای مضامین مذهبی بوده؛ و از سوی دیگر، به نظر می‌رسد که بازتاب تصویری است که پادشاه ایلخانی تمایل داشته از خود در ذهن مخاطبان سکه‌ها ایجاد کند و عناصر تصویری، کلیدی‌ترین نقش را در این راستا به عهده داشتند. سکه‌های ایلخانی به لحاظ ارائه‌ی اطلاعات گسترده‌ی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و نیز دارا بودن ویژگی‌های هنری و بصری خاص قابل توجه می‌باشد. روی سکه‌های ایلخانی عموماً به شعائر دینی و پشت سکه‌ها به اطلاعات و تکریم پادشاهان اختصاص دارد. در موارد خاص و اندک روی سکه‌ها نقوش آناتومی مشاهده می‌شود. عمده نقوش به‌کار رفته بر سکه‌ها حاشیه‌هایی هستند که نوشته‌ها را دربر می‌گیرند. ترکیب نوشتار براساس شکل حاشیه‌ی اصلی طراحی شده و کاملاً بر طبق آن شکل گرفته است. حضور ایلخانان با داشتن اعتقادات مذهبی شمنی، بودایی، مسیحی، تساهل و مدارای دینی در صحنه‌ی سیاسی ایران که دارای اعتقادات مذهبی و فرهنگی خاص خود بودند و در یک فرآیند زمانی نه تنها دین اسلام و شعائر مذهبی رایج، بلکه شعائر شیعی را پذیرفتند و بر روی سکه‌های ضرب شده؛ علاوه بر شعائر مذهبی ایران شعائر مذهبی خود را نیز منعکس نموده‌اند که حامل پیام‌ها و اشکال متنوعی می‌باشند. برای اولین بار عناصر و نوشته‌هایی بر روی سکه‌ها نقر گردید که به مذهب رسمی ارتباطی نداشت و ادیان و مذاهبی را اشاعه و تبلیغ می‌نمود که جایگاه مهم و مؤثری در جامعه‌ی ایرانی نداشتند، اما از ابزارهای سیاسی و حکومتی در جهت تبلیغ مذهب خود استفاده و بهره‌برداری می‌نمودند. ضرب سکه‌ها از جهت تنوع نقوش حیوانی و هندسی روی آن‌ها قابل تامل است. با توجه به این‌که بسیاری از حکام و فرمانروایان در دوره‌ی زمامداری خود از شعائر شیعی و اهل تسنن استفاده نموده‌اند. تسامح و تساهل مذهبی ایلخانان موجبات توسعه و رونق ضرابخانه‌ها از نظر نوع نقوش و تعداد آن‌ها گردید. نقوش حیوانی و هندسی متنوعی بر روی سکه‌های این دوره وجود دارد. مفصل‌ترین نوشتارها و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره‌ی اولجایتو وجود دارد؛ این موضع در دوره‌ی حکومت سربداران تقریباً به همین شکل ادامه یافت. تأثیرات عقاید محلی، فرهنگ چینی و مغولی، مبلغان مذهبی در نوع نقوش روی سکه‌ها تأثیرگذار بوده است. نمادهای جانوری، هندسی، نقش شیر و خورشید از مهم‌ترین نقوش و تمغا‌های به‌کار رفته در این سکه‌ها هستند.

پی‌نوشت

1. Primary or Natural Meaning
2. Secondary or Conventional
3. Intrinsic Meaning or Content

کتابنامه

- آبادی باویل، محمد، ۱۳۵۱، «تمغا (طمغا)». مجله‌ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، شماره‌ی ۱۰۴، صص: ۴۹۹-۴۷۹.
- اشپولر، برتولد، ۱۳۷۴، تاریخ مغول در ایران. ترجمه‌ی محمود میرآفتاب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم.
- اشپولر، برتولد، ۱۳۸۴، «اوضاع سیاسی ایلخانیان». از مجموعه‌ی ایلخانیان، نوشته‌ی اتینگهاوزن و همکاران، ترجمه‌ی یعقوب آژند، تهران: نشر مولی، صص: ۱۴-۲۲.
- اعتمادی، الهام، ۱۳۹۶، «بررسی رویکرد آیکونولوژی در مواجهه با نقاشی دوران پیشامدرن ایرانی». مبانی-نظری هنرهای تجسمی، شماره‌ی سوم، صص: ۴۹-۶۰.
- امرایی، سیاوش، ۱۳۹۰، «روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی سکه‌های ایرانی از ایلخانی تا صفوی». پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد، استاد راهنما: جهانبخش ثواقب، دانشگاه لرستان، دانشکده‌ی زبان و ادبیات فارسی.
- برومند، صفورا، ۱۳۹۱، «آسیب‌شناسی پژوهش‌های سکه‌شناختی در ایران: مطالعه موردی سکه‌های ایران باستان». تاریخ نگری و تاریخ نگاری، شماره‌ی ۱۰، صص: ۲۷-۱.
- بویل، جان اندرو، ۱۳۸۱، تاریخ ایران. پژوهش دانشگاه کمبریج (جلد پنجم)، ترجمه، حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ پنجم.
- خسروی، فریبرز، ۱۳۸۷، «بررسی نقوش سکه‌های دوران ایلخانی موزه ملک تهران با کاربری در گرافیک معاصر». پروژه عملی: بازسازی نقوش سکه‌ها، طراحی پوسترو طراحی حروف، پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد، استاد راهنما: محمد خزایی، دانشگاه تربیت مدرس (منشر نشده).
- عبدی، ناهید، ۱۳۹۱، درآمدی بر آیکونولوژی. تهران: سخن.
- کشمیرشکن، حمید، ۱۳۹۶، درآمدی بر نظریه و اندیشه‌ی انتقادی در تاریخ هنر. تهران: نشر چشمه.
- سرفراز، علی اکبر؛ و آورزمانی، فریدون، ۱۳۸۳، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زنده. تهران: انتشارات سمت، چاپ سوم.
- صفارتنوری، محمد تقی، ۱۳۸۰، «فهرست‌بندی گنجینه سکه‌های موزه ملک». پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد رشته‌ی باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- بیانی، شیرین، ۱۳۷۱، دین و دولت در عهد مغول. جلد اول، تهران: انتشارات نشر دانشگاهی، چاپ دوم.
- پانوفسکی، اروین، ۱۳۹۶، معنا در هنرهای تجسمی. ترجمه‌ی ندا اخوان‌اقدام، تهران: نشر چشمه.

- ترابی طباطبایی، سید جمال، ۱۳۵۵، «سکه‌های آق‌قویونلو». نشریه‌ی آذربایجان، شماره‌ی ۷، انتشارات اداره کل موزه‌ها، صص: ۴۵-۶۳.
- شرفی، محبوبه، ۱۳۹۵، «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی». مجله‌ی پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره‌ی ۱۰، شماره‌ی ۱۹، صص: ۱۲۱-۱۴۴.
- صالحی، امیرحسین، ۱۳۹۳، «تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی‌بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روش PIXE». رساله‌ی دکتری باستان‌شناسی، به راهنمایی جواد نیستانی، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- صفارتلوری، محمدتقی، ۱۳۸۰، «فهرست‌بندی گنجینه‌ی سکه‌های موزه ملک». پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، استاد راهنما: فرهنگ خادمی‌ندوشن، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- گروسه، رنه، ۱۳۵۳، امپراتوری صحرا نوردان. ترجمه‌ی میکده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مرتضوی، منوچهر، ۱۳۷۰، مسائل عصر ایلخانان. تهران: انتشارات آگاه.
- مورگان، دیوید، ۱۳۷۳، ایران در قرون وسطی. ترجمه‌ی عباس مخبر، تهران: انتشارات طرح نو.

- Nyamaa, B., 2005, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha*.
 Published by: Ulaanbaatar.

- Tuncay, A. & Sennur, A., 1992, *Ak akce: Mongol and Ilkhanid coins*.
 Published Beyoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.